

نشریه علمی - پژوهشی

پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)

سال ششم، شماره سوم، پیاپی ۲۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، ص ۶۸-۵۹

غزلی نویافته از عطار نیشابوری

(این خرابات مغان است و درو زنده دلان)

مرتضی چرمگی عمرانی* - محسن صادقی محسن‌آباد**

چکیده

در این مقاله، غزلی نویافته منسوب به عطار نیشابوری معرفی می‌شود. در کتاب اورادالاحباب و فصوص‌الآداب، برای بیان معنی «خرابات» به این غزل استشهاد شده است. ابوالمفاخر یحیی باخرزی، مؤلف این کتاب، به طور صریح بیان داشته که این شعر از عطار نیشابوری است. علاوه بر این تصریح، قراین زبانی و نبودن در اقدم نسخ دیوان عراقی نیز مؤید صحت این انتساب است. در این میان، نکته حائز اهمیت این است که این غزل با اختلاف واژگانی بسیار اندک و افزودن دو بیت در دیوان فخرالدین عراقی به تصحیح سعید نفیسی نیز دیده می‌شود. با بررسی نسخ هجده گانه مورد استفاده ایشان در این تصحیح، مشخص می‌گردد که این غزل در نسخه اساس نیامده و این گزینش بر مبنای دو نسخه متأخر صورت پذیرفته است، مضافاً اینکه این غزل در کلیات عراقی به تصحیح انتقادی محتشم که بر مبنای ۱۵ نسخه صورت گرفته، وجود ندارد و در ۹ نسخه خطی که نگارندگان این سطور آن را رؤیت کرده‌اند نیز پیدا نشد.

واژه‌های کلیدی

عطار نیشابوری، اورادالاحباب و فصوص‌الآداب، فخرالدین عراقی، غزل نویافته.

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور (نویسنده مسئول) momraniyasin@yahoo.com

** استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام‌نور m_sadeghy1358@yahoo.com

تاریخ پذیرش ۹۲/۱/۲۰

تاریخ وصول ۹۱/۳/۲۴

مقدمه

ابوحامد محمد بن ابراهیم عطار نیشابوری (۶۲۷-۵۵۳ ه‍.ق) از معدود شعرای زبان فارسی است که بر سرنوشت شعر پس از خود تأثیر فراوان گذاشت. متأسفانه پژوهش‌هایی که تاکنون پیرامون عطار و شعر وی انجام شده، در قیاس با تحقیقاتی که باید صورت پذیرد، بسیار ناچیز و اندک است. به همین سبب، هنوز اهمیت و جایگاه واقعی این شاعر در زبان و ادب فارسی چنان که باید آشکار نگردیده است. «این دیوان [دیوان عطار نیشابوری] که چاپ‌های متعدد دارد و دو چاپ مشهور آن به دست دو تن از محققان بنام عصر ما؛ یعنی سعید نفیسی و تقی تفضلی انجام گرفته است، مقداری از شعرهای شاعران دیگر را نیز در خود دارد و نمی‌توان گفت که آنچه در این دو چاپ آمده، تماماً سروده خود آنهاست. چنین می‌پنداریم که اگر بر اساس روش‌های علمی و تکیه بر قدیم‌ترین نسخه‌های موجود و رعایت مسائل سبک‌شناسی تصحیح مجددی از این دیوان انجام شود چیزی حدود ۳۵ تا ۳۰ درصد شعرهای چاپ تفضلی که جامع‌تر و مستندتر از چاپ استاد نفیسی است، به کنار خواهد رفت و شعرهای باقی مانده شعرهای لطیف‌تر و باطراوت‌تری خواهد بود» (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۸: ۴۰). این امکان نیز وجود دارد که با جستجوی دقیق در تذکره‌ها، جُنگ‌ها و مجموعه‌های خطی بتوان اشعار تازه‌ای از عطار پیدا کرد. برخی مؤلفان متون منثور کهن فارسی نیز در آثار خود به ایباتی از عطار نیشابوری استشهاد کرده‌اند که در نسخ چاپی دیوان وی، از آن‌ها ذکر به میان نیامده است. به سبب تصریح مؤلفان این گونه آثار، یا همراهی این ابیات، با برخی دیگر از ابیات مسلم عطار، بررسی صحت یا نادرستی این گونه انتساب‌ها نیز ضروری به نظر می‌رسد. از همین نوع است، غزل زیر که در کتاب اورادالاحباب و فصوص‌الآداب (تألیف ۷۲۴ ه‍.ق) برای بیان معنی «خرابات»، به آن استشهاد شده است:

می‌زدم نعره و فریاد زمن کس نشنود
یا خود از بی‌خبری هیچ کسم در نگشود
پیری از غرفه برون کرد سر و رخ بنمود
مغز پرداختی آخر بنگوئی که چه بود؟
در چنین وقت ز بهر چو توئی در که گشود؟
تا درآیی تو و اندر صف پیش استی زود
اندر جام شراب است و دف و رود و سرود

دوش رفتم به خرابات و مرا یار نبود
گوئی از باده فروشان بنمودند آگه
یا ز شب نیمی بد بیشترش یا کمتر
گفت: خیر است بدین وقت که دیوانه شدی
گفتمش در بگشا گفت برو خیره مگوی
مسجد است این که به هر لحظه درش بگشایند
این خرابات مغان است و درو زنده دلان

زر و سر را نبود هیچ درین بقعه محلّ
 سودشان جمله زیان است و زیانشان همه سود
 مؤلف کتاب، ابوالمفاخر یحیی باخرزی نوّه عارف مشهور سیف‌الدین باخرزی، به طور صریح بیان
 داشته که این شعر از عطار نیشابوری رحمه‌الله است (باخرزی، ۱۳۵۸: ۲۵۰). این غزل، از لحاظ زبانی به
 آثار عطار نزدیک است؛ اما از چاپ‌های مشهور غزلیات وی: (سعید نفیسی ۱۳۳۵ ه. ش؛ تقی تفضلی،
 ۱۳۴۱ ه. ش) فوت شده است. بی تردید معرفی این غزل که در متنی موثّق و معاصر عطار نیشابوری
 آمده، برای استفاده در تصحیح‌های بعدی دیوان این شاعر اهمیت بسزا دارد و نباید در صحّت انتساب
 آن تردید کرد و این پر واضح است که گاهی در تذکرها به اشعاری برمی خوریم که در نسخه‌های
 خطی و چاپی که به آنها رجوع می شود، وجود نداشته باشد. مگر به کمک اسناد نویافته دیگری به
 اثبات برسد که این ابیات از عطار نیشابوری نیست. در این میان، نکته حائز اهمیت این است که این
 غزل با اختلاف واژگانی بسیار اندک و افزودن دو بیت به پایان آن، در دیوان فخرالدین عراقی، به
 تصحیح سعید نفیسی (ص ۱۹۶) نیز دیده می شود:

می‌زدم نعره و فریاد زمن کس نشنود
 یا خود از هیچ کسی هیچ کسم درنگشود
 رندی از غرفه برون کرد سر و رخ بنمود
 نغز پرداختی آخر تو نگویی که چه بود؟
 تا درین وقت ز بهر چو تویی در که گشود؟
 تا تو اندر دوی، اندر صف پیش آیی زود
 شاهد و شمع و شراب و غزل و رود و سرود
 سودشان جمله زیان است و زیانشان همه سود
 عاشقان همچو خلیلند و رقیبان نمرود
 زین همه آتش خود هیچ نبینی جز دود
 (عراقی، ۱۳۷۰: ۱۹۶)

به خرابات شدم دوش مرا بار نبود
 یا بند هیچ کس از باده فروشان بیدار
 چونکه یک نیم ز شب یا کم یا بیش برفت
 گفت: خیر است، درین وقت تو دیوانه شدی
 گفتمش: در بگشا، گفت: برو، هرزه مگویی
 این نه مسجد که به هر لحظه درش، بگشایند
 این خرابات مغان است و درو زنده دلان
 زر و سر را نبود هیچ درین بقعه محلّ
 سرکوشان عرفات است و سراشان کعبه
 ای عراقی، چه زنی حلقه برین در شب و روز؟

برای آگاهی از میزان و چگونگی این دخل و تصرف غزل عطار را با غزل عراقی مقایسه می کنیم:
 بیت (۱): عطار نیشابوری:

دوش رفتم به خرابات و مرا یار نبود
 می‌زدم نعره و فریاد زمن کس نشنود

فخرالدین عراقی:

به خرابات شدم دوش مرا بار نبود می‌زدم نعره و فریاد زمن کس نشنود
در این بیت، مصراع دوم عیناً مثل هم است. عراقی در مصراع اول چهار تغییر ایجاد کرده است:
حذف «و» [۱]، جابه‌جا کردن «دوش»، آوردن «شدم» به جای «رفتم»؛ در مجموع، با این تغییرات، صدا
معنایی حاصل از توالی تکرار «ر» که عمل «رفتن» را در بیت عطار تداعی می‌کند از بین رفته است.
عراقی «بار» (= رخصت) را نیز جایگزین «یار» (= همدم) کرده است.

بیت (۲) عطار نیشابوری:

گوئی از باده فروشان بنبوندند آگه یا خود از بی‌خبری هیچ کسم در نگشود
فخرالدین عراقی:
یا نبند هیچ کس از باده فروشان بیدار یا خود از هیچ کسی هیچ کسم در نگشود
در مصراع اول این بیت، فقط گروه «از باده‌فروشان» مشترک است. عراقی در بازنویسی مصراع دوم،
فقط «هیچ کسی» را جایگزین «بی‌خبری» کرده است.

بیت (۳) عطار نیشابوری:

یا ز شب نیمی بد بیشترش یا کمتر پیری از غرفه برون کرد سر و رخ بنمود
فخرالدین عراقی:
چونکه یک نیم ز شب یا کم یا بیش برفت رندی از غرفه برون کرد سر و رخ بنمود
فخرالدین عراقی در مصراع دوم فقط «رند» را جایگزین «پیر» کرده است. دخل و تصرف وی در
مصراع اول هم کمکی به فهم بهتر آن نمی‌کند؛ بویژه آن که فعل ماضی «بُد» در این بیت عطار، با افعال
«نبودند» و «یار نبود» در دو بیت قبلی پیوند معنایی دارد.

بیت (۴) عطار نیشابوری:

گفت: خیر است بدین وقت که دیوانه شدی مغز پرداختی آخر بنگونی که چه بود؟
فخرالدین عراقی:
گفت: خیر است، درین وقت تو دیوانه شدی نغز پرداختی آخر تو نگوئی که چه بود؟
عراقی در بازنویسی این بیت در نحو غزل عطار دست نبرده؛ اما چهار تغییر در مفردات ایجاد کرده
است: آوردن «درین» به جای «بدین»، «تو» به جای «که» «نغز پرداختی» به جای «مغز پرداختی» و «تو»

نگویی» به جای «بنگویی». هدف از تغییر در «بنگویی» از بین بردن ساخت لهجه‌ای آن بوده است. این نوع تصرف در بیت دوّم «بنبودند» نیز دیده می‌شود. در بیت عطار «مغز پرداختن» ترکیبی کنایی است و معنی «دیوانه شدن» در مصراع اوّل را تأکید می‌کند و این در حالی است که از جایگزین آن در بیت عراقی «نغز پرداختن» چنین معنای دریافت نمی‌شود.

بیت ۵) عطار نیشابوری:

گفتمش در بگشا گفت برو خیره مگوی در چنین وقت ز بهر چو توئی در که گشود؟
فخرالدین عراقی:

گفتمش: در بگشا، گفت: برو، هرزه مگوی تا درین وقت ز بهر چو توئی در که گشود؟

عراقی در نحو این بیت نیز دست نبرده است. در مصراع اوّل «هرزه» را به جای واژه کهن «خیره» آورده است. در مصراع دوّم نیز «تا درین وقت» را جایگزین «در چنین وقت» کرده، و صورت نوشتاری «توای» (= توئی) را با موارد مشابه یکدست ساخته است.

بیت ۶) عطار نیشابوری:

مسجد است این که به هر لحظه درش بگشایند تا درآیی تو و اندر صفّ پیش استی زود
فخرالدین عراقی:

این نه مسجد که به هر لحظه درش، بگشایند تا تو اندر دوی، اندر صفّ پیش آیی زود

عراقی در بازنویسی خود، مصراع اوّل را از حالت استفهام انکاری خارج کرده است. در مصراع دوّم نیز کوشیده با چند تغییر و جابه جایی که به ناچار حذف «و» [أ] را در پی داشته، رنگ لهجه‌ای کلام را از بین ببرد.

بیت ۷) عطار نیشابوری:

این خرابات مغان است و درو زنده دلان اندرو جام شراب است و دف و رود و سرود
فخرالدین عراقی:

این خرابات مغان است و درو زنده دلان شاهد و شمع و شراب و غزل و رود و سرود

مصراع اوّل دو غزل عیناً مثل هم است. عراقی در مصراع دوّم واژه‌های «اندرو»، «جام»، «است» و «دف» را حذف کرده و واژه‌های «شاهد»، «شمع»، و «غزل» را به آن افزوده است. این حذف و اضافات تغییر معنی را نیز در پی داشته است. معنی کلی بیت عطار این گونه است: در خرابات مغان، هم زنده

دلان هستند و هم شراب و دف و رود و سرود. از بیت عراقی بیشتر این معنی فهمیده می‌شود: زنده‌دلان ساکن در خرابات مغان، عبارتند از: شاهد و شمع و شراب و غزل و رود و سرود.
بیت (۸) عطار نیشابوری:

زر و سر را نبود هیچ درین بقعه محلّ
فخرالدین عراقی:

سودشان جمله زیان است و زیانشان همه سود
زر و سر را نبود هیچ درین بقعه محلّ
این بیت در هر دو غزل، عیناً مثل هم است.

بیت (۹) عطار نیشابوری: این بیت را ندارد.
سرکوشان عرفات است و سرایشان کعبه
بیت (۱۰) عطار: این بیت را ندارد.
فخرالدین عراقی:

ای عراقی، چه زنی حلقه برین در شب و روز؟
زین همه آتش خود هیچ نبینی جز دود

از مقایسه این دو غزل فهمیده می‌شود که فخرالدین عراقی در هنگام سرودن این غزل، یا کاتب هنگام کتابت غزل عطار نیشابوری را پیش رو داشته و در حالت خوشبینانه با دخل و تصرف، قصد ساده‌گردانی آن را داشته است. این بازنویسی فخرالدین عراقی یا کاتب، جز یکدست کردن صورت نوشتاری توایم/توئی هیچ کمکی به تصحیح غزل عطار هم نمی‌کند؛ زیرا تمام اجزاء و عناصر آن در اورادالاحباب و فصوص الآداب صحیح و خواناست.

از یک سو همانندی‌های این دو غزل، به حدی است که نمی‌توان آن را از مقوله توارد دانست، هر چند بسیاری از این شباهت‌ها شاید کار کاتبان یا نسخه‌نویسان باشد؛ اما از سوی دیگر صرف آمدن تخلص فخرالدین عراقی، برای انتساب شعر به او کافی نیست. با ادله‌ای که در ادامه می‌آید، می‌کوشیم صحت انتساب غزل مذکور به عطار نیشابوری را اثبات کنیم.

در نگاه اول، این احتمال به ذهن خطور می‌کند که یکی از این دو شاعر، در سرودن این غزل از دیگری تأثیر پذیرفته است. در صورت درستی این فرض، با عنایت به این که عطار نیشابوری بر فخرالدین عراقی تقدّم زمانی دارد، تأثیرپذیری فخرالدین عراقی از عطار نیشابوری محتمل‌تر است؛

بویژه آن که در مقدمه کلیات فخرالدین عراقی به تصحیح نسرين محتشم (۱۳۸۶) شواهد متعددی آمده که تحت تأثیر اشعار عطار نیشابوری سروده شده است، مانند:

عطار:

چون ز مرغ سحر فغان برخاست

نالیه از طاق آسمان برخاست

(عطار، ۱۳۵۹: ۲۱)

عراقی:

ناگه از میکده فغان برخاست

نالیه از جان عاشقان برخاست

(عراقی، ۱۳۸۶: ۲۱)

عطار:

در سرم از عشقت این سودا خوشست

در دلم از شوقت این غوغا خوشست

(عطار، ۱۳۵۹: ۲۱)

عراقی:

در سرم عشق تو سودایی خوشست

در دلم وصلت تمنّایی خوشست

(عراقی، ۱۳۸۶: ۱۹۸)

عطار:

یک روز بتم مست به بازار برآمد

گرد از دل عشاق بیکبار برآمد

(عطار، ۱۳۵۹: ۲۲۲)

عراقی:

ناگه بت من مست به بازار برآمد

شور از سر بازار بیکبار برآمد

(عراقی، ۱۳۸۶: ۱۵۱)

در ضمن یک غزل مشترک بین عطار و عراقی موجود است با این مطلع:

جانا حدیث حسنت در داستان ننگجد

رمزی ز راز عشقت در صد بیان ننگجد

(عطار، ۱۳۵۹: ۱۳۰، دیوان عراقی تصحیح دکتر محتشم: ۱۵۵، تصحیح استاد نفیسی: ۱۶۹)

مقطع این غزل در هر دو دیوان تخلص شاعر را در بر دارد:

آندم که با خیالت دل را ز عشق گوید

عطار اگر شود جان اندر میان ننگجد

آندم که با خیالت دل را ز عشق گوید گر جان شود عراقی اندر میان نگنجد
(عراقی، ۱۳۸۶: ۱۵۵)

علاوه بر تقدّم زمانی عطار نیشابوری بر فخرالدین عراقی و شواهد متعدد برای تأثیر پذیری وی از عطار نیشابوری، با بررسی تصحیح نفیسی از دیوان فخرالدین عراقی درمی‌یابیم که این غزل تنها در دو نسخه از هجده نسخه مورد استفاده نفیسی بوده است. نسخه اول که از آن استفاده شده است، اشعار عراقی در حاشیه دیوان اوحدی آمده که در قرن نهم نوشته شده است. نسخه دیگر که در بر دارنده دیوان و عشاق‌نامه است، متعلق به دانشگاه پنجاب در لاهور می‌باشد که فاقد تاریخ کتابت است، این نسخه افتادگی‌هایی دارد و صحافی آن مشوّش و برخی از اوراق آن جابه‌جا شده است (نفیسی، ۱۳۷۰: ۳۵). بنابراین این غزل در نسخ متأخر استاد نفیسی آمده است، مضافاً اینکه این غزل در اقدم نسخه‌ی که محتشم براساس آن کلیات عراقی را تصحیح و چاپ کرده است، وجود ندارد. نسخه اقدم به تصحیح محتشم، نسخه جار الله است. این نسخه متعلق به کتابخانه جار الله به همراه نزهة المجالس است که تاریخ کتابت آن ۷۳۱ هجری قمری است و در هیچ یک از هشت نسخه مورد استفاده ایشان که غالباً در قرن هشتم کتابت شده نیامده است. نگارندگان این سطور علاوه بر نسخه‌هایی که محتشم در تصحیح از آنها استفاده کرده‌اند، ۱۳ نسخه خطی دیگر را از دیوان عراقی تهیه کرده و از نظر گذرانده و در هیچ یک از این نسخه‌ها غزل مورد نظر یافته نشد.^۱

بنابراین از آنجا که غزل مذکور در نسخه اساس نیامده و این گزینش بر مبنای دو نسخه متأخر نفیسی صورت پذیرفته است، از منظر نسخه‌شناسی و متن‌پژوهی احتمال تعلق این غزل به فخرالدین عراقی دور از ذهن به نظر می‌رسد. شاید به همین سبب است که این غزل در کلیات فخرالدین عراقی به تصحیح انتقادی محتشم (۱۳۸۶) که بر مبنای ۱۵ نسخه انجام شده وجود ندارد. مضافاً این که بسیاری از این شباهتها بین شعر عطار و عراقی شاید کار کاتبان و نسخه‌نویسان بوده است؛ بویژه در مورد شعرهایی که بین صوفیان و به صورت شفاهی نقل می‌شده، احتمال دخل و تصرف در آنها بسیار زیاد بوده است. در پایان، ذکر یک نکته دیگر ضروری است و آن این که در گذشته ادبی ایران به سبب تسلط سنت شفاهی، به حافظه سپردن، یکی از مهم‌ترین راه‌های حفظ و نگهداری شعر به حساب می‌آمده است، بدیهی است در این حالت همیشه این امکان وجود داشته است که به طور ناخواسته شعر یک شاعر به دیگری نسبت داده شود. بظاهر، راه یافتن این غزل عطار نیشابوری در برخی از نسخ متأخر دیوان فخرالدین عراقی نیز از همین نوع است.

نتیجه

در این مقاله، غزلی منسوب به عطار نیشابوری که در کتاب اوراد الاحباب و فصوص الآداب برای بیان معنی «خرابات» به آن استشهد شده مطرح گردید. از آنجا که این غزل با اختلاف واژگانی بسیار اندک و افزودن دو بیت در دیوان فخرالدین عراقی به تصحیح نفیسی نیز دیده می‌شود، با بیان ادله‌ای نظیر تقدم زمانی عطار نیشابوری بر فخرالدین عراقی، تأثیر پذیری فراوان فخرالدین عراقی از عطار نیشابوری، نبودن این غزل در دیوان عراقی چاپ محشم، تصریح ابوالمفاخر باخرزی بر تعلق این غزل به عطار نیشابوری و عدم ضبط آن در قدیم‌ترین نسخه‌های معتبر دیوان فخرالدین عراقی، سعی شد، نادرستی انتساب این غزل را به عراقی آشکار نماییم و صحت انتساب این شعر را به عطار نیشابوری اثبات کنیم.

پی‌نوشت‌ها

نسخه‌های ۱۳ گانه دیده شده عبارتند از:

- ۱- نسخه دیوان عراقی مربوط به دانشگاه تهران به شماره ۶۲۳/۶ فهرست - تاریخ کتابت قرن ۸
- ۲- نسخه دیوان عراقی مربوط به دانشگاه تهران به شماره ۱۶۷/۱ فهرست - تاریخ کتابت ۷۰۲ ه.ق
- ۳- نسخه دیوان عراقی مربوط به دانشگاه تهران به شماره ۵۹۸ فهرست - تاریخ کتابت ۷۲۹ ه.ق
- ۴- نسخه دیوان عراقی مربوط به دانشگاه تهران به شماره ۵۶۲/۳ فهرست - بی تا
- ۵- نسخه دیوان عراقی مربوط به دانشگاه تهران به شماره ۵۴۸۳/۲ فهرست - بی تا
- ۶- نسخه دیوان عراقی مربوط به کتابخانه آیه الله گلپایگانی قم - تاریخ کتابت ۸۲۱ ه.ق
- ۷- نسخه دیوان عراقی مربوط به کتابخانه شاهچراغ شیراز به شماره ۲۰۶۰ - تاریخ کتابت قرن دهم
- ۸- نسخه دیوان عراقی مربوط به کتابخانه مسجد اعظم قم به شماره ۳۲۳۴/۱ - تاریخ کتابت قرن ۱۳
- ۹- نسخه دیوان عراقی مربوط به کتابخانه مجلس به شماره ۸۱۶۷/۳ - تاریخ کتابت ۸۳۴ ه.ق
- ۱۰- نسخه دیوان عراقی مربوط به کتابخانه مجلس به شماره ۴۲۸۴/۶ - تاریخ کتابت قرن ۱۱
- ۱۱- نسخه دیوان عراقی مربوط به کتابخانه مجلس به شماره ۹۴۶۷/۱۱۹ - تاریخ کتابت ۱۲۴۱
- ۱۲- نسخه دیوان عراقی مربوط به کتابخانه مجلس به شماره ۲۳۲۳/۷: بی تا
- ۱۳- نسخه دیوان عراقی مربوط به کتابخانه مجلس به شماره ۱۳۳۴۱/۲: بی تا

منابع

- ۱- باخرزی، ابوالمفاخر. (۱۳۵۸). اورادالاحباب و فصوص الآداب و فصوص الآداب، ج ۲، به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات فرهنگ ایران زمین.
- ۲- پورنامداریان، تقی. (۱۳۷۸). «سیری در یک غزل عطار»، کیهان فرهنگی، شماره ۱۱۵، ۱۳۷۳، ۲۸-۳۴.
- ۳- درایتی، مصطفی. (۱۳۸۹). فهرستواره دستنوشته‌های ایران (دنا)، جلد پنجم، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، چاپ اول.
- ۴- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۸). زبور فارسی (نگاهی به زندگی و غزل‌های عطار نیشابوری)، تهران: آگاه.
- ۵- عراقی، فخرالدین. (۱۳۳۸). کلیات، به کوشش سعید نفیسی، تهران: سنایی.
- ۶- ----- (۱۳۸۶). کلیات، به تصحیح و توضیح نسرین محتشم، تهران: زوآر، چاپ سوم.
- ۷- عطار، محمدبن ابراهیم. (۱۳۳۵). دیوان، با تصحیح و مقابله و مقدمه سعید نفیسی، تهران: سنایی.
- ۸- ----- (۱۳۴۱). دیوان، به اهتمام و تصحیح تقی تفضلی، تهران: انجمن آثار.
- ۹- ----- (۱۳۵۹). دیوان، حواشی و تعلیقات م درویش، انتشارات جاویدان، چاپ دوم.